

Az 1610 – 1630-as évek problémái

Az a feladatomban, hogy az eddig elért eredményekből kiindulva rövidebb, két-három évtizednyi időszakra vonatkozóan mérjem fel a 10 kötetes magyar történet megírása előtt, annak előkészítése során elvégzendő feladatokat. A gazdaság- és társadalomtörténet jelenségei azonban két-három évtizednél rendszerint hosszabb kifutásúak, és így elkerülhetetlen, hogy egyes jelenségek előzményeivel, ill. azok távolabbi kihatásaival a szorosabban vizsgált időszakon túlmenőleg — ha csak utalásszerűen is — foglalkozzam.

A XVII. század első felének gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseivel az elmúlt másfél évtizedben meglehetősen bőven foglalkozott történetírásunk, sőt politikatörténeti, ideológiai-vallástörténeti és hadtörténeti vonatkozásokban is születtek kisebb számban ugyan, de jelentős eredményeket felmutató művek. Az egyetemi tankönyv és a „rövid magyar” vonatkozó fejezetei színvonalasan foglalják össze a korszakra vonatkozóan mintegy fél évtizeddel ezelőtt fennállott ismereteinket. Az azóta megszületett eredmények, valamint a tematika részletes átgondolása azonban egyes felfogások módosításait, és főleg: újabb, eddig nem kutatott témakörök kidolgozását és eddigi eredményeinkkel való konfrontálását teszik szükségessé.

A vizsgált időszak a tizenöt éves háborút és a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke, valamint az 1608-as országgyűlés utáni évekkel kezdődik, amikor is a rendiség és a Habsburgok abszolutista törekvései között átmeneti egyensúly alakult ki, s a magyar uralkodó osztálynak sikerült megszilárdítania a rendi-feudális államszervezet bástyáit mind a városi polgárság, mind pedig a parasztság rovására. Ezek az évtizedek a robotoltató majorgazdálkodás, a magyarországi „örökös jobbágyság” rendszerének klasszikus kibontakozását hozták magukkal, közelebb-ről e rendszernek azt a fázisát, amikor a piacokon az előző évszázadban még jelentékeny szerepet játszó jobbágyi termékek helyét egyre fokozottabban foglalják el a földesurak által eladott — saját termelésükből és a jobbágyok terméneinek, munkájának fokozottabb elsajátításából származó — mezőgazdasági termékek. E jelenségek megnyugtató mértékben feltártnak tekinthetők, a magyarországi agrárfejlődésről készült legújabb reprezentatív monográfia összefoglalja, sokoldalúan elemzi és a külföldi (elsősorban nyugat-európai) jelenségekkel összeveti a Magyarországon lejátszódott gazdasági fejlődést.

A robotoltató majorsági gazdálkodás tényszerű leírását, megrajzolását a XVII. század első felére vonatkozóan kielégítőnek, megnyugtatónak érzem (a XVII. század második feléről már annál kevésbé elégségesek idevonatkozó ismereteink!). Az okok, a fejlődés illetően alakulására vonatkozó magyarázatokat viszont még nem tekinthetjük lezártaknak. Le kell azonban szögezni, hogy jelen-

legi ismereteink mellett e kérdésekre ma még nem is adhatunk az eddigieken lényegesen túlmenő magyarázatot. Úgy gondolom, hogy egy sor olyan jelenség vizsgálatára, azok egymással való esetleges összefüggéseinek elemzésére van szükség, amely jelenségeknek eddig nem szenteltünk kellő figyelmet.

Így pl. újra fel kell tennünk a kérdést: mi az oka a paraszti gabonatermelés abszolút mennyiségi csökkenésének a XVII. század első felében? A jelenségre a háborús pusztítások nem adnak kielégítő magyarázatot, mióta e csökkenési tendenciát nemcsak a valóban nagy pusztulásnak kitett Borsod, Heves, Zemplén stb. megyék adatainak alapján lehetett megállapítani, hanem sokkal védettebb nyugat-magyarországi területeken is. A paraszti gabonatermelés mennyiségének és a paraszti piacra termelés méreteinek csökkenését csak részben magyarázza az, hogy a majorsági üzemek vették át a vezető szerepet az áru-gabona termelésében, továbbá az a tény, hogy a földesurak a jobbágyok árukészletét csökkentették erőszakos módszereikkel és a jobbágyok eladható feleslegeit kisebbitették a termény- és munkajáradék fokozásával. E kétségtelenül fennálló tények mellett úgy látszik azonban, hogy a földesúri gabonabevétel és így a földesúr által piacon eladható gabonamennyiség is jelentősen csökkent a XVI. századhoz viszonyítva, a majorsági földek területének bizonyos fokú kiterjesztése ellenére is. Felmerül a kérdés: vajon nem valamilyen messzebb vezető, földesurakat—jobbágyokat egyaránt érintő, általánosabb hatású jelenséggel van dolgunk? Annál is inkább jogos e kérdésfelvetés, mert pl. a ragyogó exportlehetőségekkel rendelkező Lengyelországban is jelentékeny gazdasági hanyatlás következett be a XVII. század közepére (amint ezt lengyel és lengyel fejlődéssel foglalkozó szovjet történészek is megállapították).

Másik megvizsgálandó kérdés: úgy látszik, hogy a XVI. század második felében erőteljesen, de a XVII. század első felében is még számottevően nőtt a jobbágyok lélekszáma, majd a század közepétől kezdve e téren stagnálás következett be. (Persze magát a jelenséget tényszerűen, pontosan ki kellene kutatni, e megállapítások viszonylag kevés adat elemzésén nyugszanak, ennek ellenére mégis reálisnak látszanak.) E lélekszámemelkedéssel azonban nem a vásárlók, a piaci fogyasztók száma nőtt meg, hanem egyszerűen több embert kellett a falunak önmagának élelmeznie. Hasonló jelenség játszódott le a földesúri gazdaságokban is: azonos (vagy inkább még csökkenő) mennyiségű földesúri terményjövdelem mellett egyre nagyobb létszámú várnépet kellett a nagy uradalmaknak eltartaniuk. Tehát ismét nem a vásárlók, hanem pusztán az etetendő személyek száma emelkedett. A lélekszám változása tehát a termelési viszonyok egyik igen lényeges vonatkozását érinti: a termelők és fogyasztók, az eladható felesleg, kínálat, és a kereslet egymáshoz való arányát változtatja meg! Természetesen elfogadhatatlan az a nézet, hogy a társadalmi viszonyokat, osztályviszonyokat demográfiai tényezők határozzák meg. Azonban adott, kialakult, és nagyon eltérő társadalmi viszonyok között is, a legfontosabb termelőerőnek, az embernek (mint termelőnek és mint fogyasztónak) demográfiailag meghatározható változásai a termelési viszonyokban olyan jelentősen éreztetik hatásukat, — nem mechanikusan, hanem e számszerű változások következtében előálló szerkezeti változások, az arányok megváltozásának révén —, hogy ezt a fontos tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagynunk.

A XVII. század első felében — minden többtermelésre való törekvés ellenére is (vagy talán éppen innen eredt a kétségbeesett törekvés a többtermelésre!) általános gabonahiány lépett fel. De ez mégsem jelentett konjunktúrát, jó eladási lehetőséget, mert a két legfőbb magyarországi vásárló: a városi polgárság, vala-

mint a végvári katonaság s a hajdúk maguk is gazdálkodni kezdtek és egyre nagyobb mértékben önellátóvá váltak. Így a piac nem szélesedett, hanem egyre szűkült. Úgy látszik, hogy nemcsak a termelésnek széleskörű válságával van dolgunk a XVII. század első felében, hanem a piaccal is. A kettő különben is elszakíthatatlan egymástól. A nemesség, amely szintén küszködött e problémákkal, a hatalom birtokában a legerőszakosabb eszközökkel igyekezett e válságot áthárítani jobbágyaira. A növekvő szükségleteit fedezni kényszerülő nagybirtok elégséges pénz hiányában a robot fokozásával, a termények elégtelen volta következtében a méltánytalan áron való kényszervásárlással, az elégséges piac hiányában a jobbágyainak való kényszereladással igyekezett saját megromlott lehetőségein javítani; ezzel természetesen a jobbágyok ugyancsak megromlott lehetőségeit rontotta még tovább. Bár a nemesség hatalmával tevékenyen és tudatosan részt vett a „második jobbágyosság” rendszerének kiépítésében, azt mégsem a nemesség „csinálta”, hanem — hogy úgy mondjam — az „történt vele” és az egész magyar társadalommal. Úgy gondolom, hogy itt egy-egy (mégoly hatalmas) társadalmi osztály erejét messze felülmúló, azon kívülálló, országokon végig-söpörő hatalmas gazdasági erőkről van szó, amelyek hatásának csak *következménye* az osztályerőviszonyoknak a feudális erők javára való eltolódása. Ez az erőeltolódás azután természetesen maga is aktívan érezteti hatását a városi és paraszti polgári tendenciák fokozódó elfojtásának irányában.

E rendkívül sokrétű és egymással bonyolultan összefüggő jelenségek tisztázásához azonban elengedhetetlen bizonyos gazdasági mutatók kikutatása. Így világosabb képet kell nyernünk a termelőerők alakulásáról, ezen belül is a legfontosabb termelőerő, az ember demográfiai fejlődéséről, továbbá a feudalizmus korszakában mindvégig döntő fontosságú termelőerő, a föld felhasználának, kihasználásának mértékéről. (Itt elsősorban a megművelt területnagyságok változásainak s a termelékenységnek a vizsgálatára gondolok; az utóbbi téren történtek már lépések, de az eredményeket még nem használtuk fel az összefüggő problematika jobb megvilágításához.) A kereslet és kínálat változásainak (és még egyéb problémáknak) a kutatásához legalkalmasabb mérőszámoknak: az áraknak és béreknek az alakulását is fel kell deríteni. Elengedhetlenül fontosnak látszik a kereskedelem történetével való foglalkozás is; meg kellene kísérelni, hátha sikerül mégis XVII. századi harmincadnaplókat találni.

Az új magyar szintézis megírása előtt nemcsak Magyarország vonatkozásában kell tisztáznunk a legfontosabb gazdasági mutatókat, hanem azokat összehasonlítva más kelet-európai, sőt nyugat-európai országok hasonló mutatóival, ezek segítségével az eddiginél biztonságosabb és egyben szervezettebb összefüggéseiben tudjuk majd megrajzolni országunk helyét az összeurópai fejlődésben. E kérdések megoldásához előreláthatólag nemcsak nagy anyagfeltáró munkára lesz szükség, hanem komoly elméleti kérdések megoldását is napirendre kell majd tűzni. Magyarázatot kell, hogy tudjunk adni arra a — történetírásunkban eddig tudomásul is alig vett — problémakörre, amely a következő jelenségből származik. Egészen eltérő társadalmi struktúrájú, különböző fejlettségi szinten álló nyugat- és kelet-európai államokban, kisebb fáziseltolódásokkal ugyan, de lényegében azonos időben észlelhetők egyes fent említett mutatóknak a változásai. (Pl. a népesség nagyarányú emelkedésének, stagnálásának, az árak és bérek mozgásának fázisai, egész Európán rövid idő alatt végigszántó heves inflációknak a hullámai.*) Az Európa-szerte többé-kevésbé azonos ritmusú jelenségek-

* Egyre több adat hívja fel figyelmünket az egyes időszakokban Európa-szerte azonos irányba mutató jelenségekre. E képhe beillik L. G. Zanyiceva: „A sacki kerület parasztjai-

től csak a holland és az angol fázisok térnek el gyökeresen, nyilván nem véletlenül. Igen érdekes jelenség, hogy ismét csak Hollandiát és Angliát leszámítva, a XVII. század első felében nemcsak Kelet-Európában (így Magyarországon is), hanem Nyugat-Európa sokkal polgárosodottabb államaiban is sorra megfigyelhető a „refeudalizáció” jelensége, a nemességnek a XVI. századi viszonyokhoz képest megfigyelhető hatalmas arányú előretörése a polgársággal és a parasztsággal szemben. A döntő különbség az, hogy nyugaton az előző időkben nagy mértékben szabadabbá vált parasztság és hatalmasan megvagyonosodott, erős polgárság kibírta e számára kedvezőtlen, bár igen hosszúra nyúlt korszakot, és noha meggyengült, vesztett pozícióból, nem roppant össze; így a XVIII. század kedvező körülményei közepette sokkal előnyösebb hadállásából folytathatta a harcot, mint tönkrement, a nemességgel folytatott küzdelem során porba hullott kelet-európai társai tehették.

Úgy tűnik, hogy Európa a vizsgált korszakban már szervezettebb egészet alkotott, mint ahogyan azt idáig realizáltuk, és bizonyos alapvető jelenségek „áttevődtek” egyik társadalomról a másikra. Ugyanakkor fokozott figyelmet kell fordítanunk azoknak a jelenségeknek a vizsgálatára, amelyek Európa „kétarcúsága”, az iparosabb nyugat és a mezőgazdaságibb jellegű kelet, s az ebből következően eltérő társadalmi struktúrájú országok érintkezéséből, egymásrahatásból fakadtak. Az általam vizsgált korszakban Európának e kettősége teljes, tehát teljesen eltérő társadalmi közegben zajlottak le a fenti említett jelenségek; ennek folytán a társadalomra gyakorolt hatásuk is eltérő volt. Azt szeretném mégis hangsúlyozni, hogy lényegében azonos irányú jelenségekről van szó, amelyek szinte egész Európán végighullámoztak. E nagyon bonyolult, különböző-

nak gazdasági és társadalmi helyzete a XVII. században” c. dolgozata, amely szerint a fekete-földes övezet északi részén fekvő kerület lakossága 1626—1646 között 188%-ra nőtt, majd 1646—1678 között 63%-kal csökkent — bár ez adatok értékelésénél szem előtt kell tartanunk a parasztok vándorlását is —, továbbá: Ju. M. Grosszman tanulmánya: „A paraszti földhasználat csökkentése és a kisföldiek számának növekedése a nyugat-ukrajnai faluban a XVII. század második felében”, mind a XVII. század második felének a hanyatlására mutatva. E tanulmányok a „Kelet-európai agrártörténeti évkönyv 1962” (Minszk, 1964). c. kiadványban jelentek meg a szovjet történészek 1962. évi szimpóziumán elhangzottak alapján. S annak alátámasztására, hogy az alap kutatások szükségességét a szovjet történészek is mennyire kiemelik, hadd utaljak K. I. Sabunya és V. K. Jacunskij referátumára, melyben az elkövetkező évek kutatási programjára vonatkozó előterjesztésüket találhatjuk. Eszerint a termelőerők fejlődésének vizsgálata terén fontos téma az új területek művelése alá vételének, az agrártechnikának a kérdése, a terméseredmények vizsgálata s az ár- és bértörténet művelése. A termelési viszonyok terén a földtulajdon-viszonyok vizsgálata, a falu társadalmi struktúrájának feltárása, a nagybirtok szervezete, az egyes paraszti csoportok kapcsolatai, a mezőgazdasági árutermelés, azután a járadékformák változása. A referátum készítői megállapítják, hogy vannak témák, amelyeknek a kutatását össz-szövetségi méretekben kell összehangolni; ezek: a termésmennyiségek alakulása, az ártörténet, az árutermelés fejlődése, a földhasználat és a szolgáltatások változásai a XVIII. század végétől 1861-ig, a jobbágyreform.

A konferencia határozata nagyrészt elfogadta és megismételte Sabunya és Jacunskij fenti javaslatait és leszögezte: szükségesek az összefoglaló munkák, a termelőerők fejlődésének vizsgálata, ártörténet, a termelési viszonyok terén a kormánypolitika vizsgálata, a parasztszervezetekhez új forrásanyagot kell feltárni. Ugyancsak jelentkezik az európai fejlődés összehasonlító vizsgálatának az igénye is, mert leszögezi a határozat, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a határokon túli kelet-európai országok történetére. Foglalkozni kell továbbá a historiográfiával, igen fontos a dogmatizmus leküzdése. A témákat nagyobb időegységben kell vizsgálni, helytörténeti kutatásokat kell végezni, összehasonlító történeti módszert kell alkalmazni. Foglalkozni kell a források kiadásával, ki kell dolgozni a metrológia kérdéseit, s az országosan folyó kutatómunkát össze kell hangolni.

(A „Kelet-európai agrártörténeti évkönyv 1962” c. kiadványt részletesen ismertette Niederhauser Emil az Agrártörténeti Szemle 1966. évf. 1—2. szám 210—219. lapjain.)

ségükben is összefüggő jelenségek magyarázata még világszerte vitatott. Marxista történetírásunknak — a szovjet, lengyel, cseh történészekkel együttműködve, hiszen az ő analóg adatainak ismerete nélkül e kérdések úgysem oldhatók meg — fontos feladata, hogy a jelenség Magyarországra vonatkozó tényeit, adatait az eddigieknél sokkal alaposabban feltárja és ez adatok birtokában, a nemzetközi összefüggések széleskörű figyelembevételével, marxista módszerrel értelmezze, magyarázza azokat.

E hosszas kitérő után visszakanyarodva eddigi eredményeinkre: a városi fejlődés megrajzolása szintén összefoglalja mindazokat a lényeges vonásokat, amelyeket a kutatás jelenlegi állása szerint ebben a polgári fejlődés szempontjából stagnáló, sőt retrográd korszakban városainkról tudunk. Csakhogy úgy érzem, az ismereteknek ezzel a fokával nem elégedhetünk meg. Városaink lélekszámának, azon belül a városi lakosság társadalmi, vagyoni tagozódásának, a kereskedők, iparosok, a városi proletariátus arányainak megállapítása, a mezőgazdaság művelésének a városlakók körében való elterjedésének felmérése, a céhek helyzete a magyarországi városokban termelt iparcikkek árainak és minőségének a megállapítása, az eredmények szembesítése a nyugatról érkező iparcikkek hasonló adataival, mind fontos feladatok. A bányászat történetére vonatkozó kutatások folyamatban vannak és nyilván jelentősen ki fogják egészíteni ide vonatkozó ismereteinket.

A gazdasági problémák felvázolása nagyrészt magában foglalta azok társadalmi vonatkozásait is. Így pl. a majorkodó, a jobbágyokat röghöz kötni s a piacot magának kisajátítani törekvő nemesség gazdasági túlsúlya magával hozta ez osztály társadalmi súlyának a rendkívüli megnövekedését is. De e téren sincs minden tisztázva. Szükség volna pl. megvizsgálni a földbirtoknak a nemességen belül való megoszlását, hogy világosabb képet nyerjünk a nagy-, közép- és kisbirtok arányairól, azoknak területi megoszlásáról. E célra alkalmas forrásul szolgálnak a dicajegyzékek, feltárásuk mind a XVI., mind pedig a XVII. század vonatkozásában elkezdődött, majd elakadt. E munkák befejezése az uralkodó osztály földbirtoklásának megoszlásába, s az ezen belül bekövetkezett esetleges változásokba, eltolódásokba enged bepillantást. Úgy látszik, hogy a XVII. század folyamán a megyei nemesség is megerősödött, s bár a nagybirtokos arisztokrácia soha nem látott hatalommal rendelkezik, ugyanakkor a megyék kezdik önállóan is hallatni hangjukat. A köznemesség anyagi bázisának, a földbirtoklásban való részesedésük arányának tisztázása mellett megyei iratok kutatása alapján is vizsgálni kellene egyes megyék politikai szereplését.

A jobbágyság túlnyomó többségét az ún. „örökös jobbágyság” rendszerébe szorító fejlődésnek a fővonala tisztázottnak tekinthető. Az ezzel párhuzamosan futó mellékvonalról, amely azonban a jobbágylakosság nem elhanyagolható és a XVII. század folyamán egyre szélesedő hányadát érintette, ti. a szabad költözésű és a jobbágyi terhektől is kisebb-nagyobb mértékben szabadabbá váló rétegről, valamint e „szabad” fejlődésnek a főtendenciát kiváltó alapokkal való összefüggéseiről korábbi résztanulmányok után most készült elmélyült, összefoglaló monográfia. Ezek alapján a jobbágyságnak mint osztálynak korszakunkban való kutatottsága megfelelőnek tekinthető.

A polgárságról — a várostörténet nagyfokú elhanyagoltsága miatt — e korszakból meglehetősen keveset tudunk; a kereskedelem- és várostörténet művelése lehetőséget adna a korabeli polgárság helyzetének jobb megismerésére is. Továbbá igen fontos feladat volna az oppidumokban élő parasztpolgárság és a tőzsérség társadalmi rétegének alaposabb vizsgálata.

Az ország gazdasági életének és társadalmi erőinek pontosabb számbavétele után kísérletet kellene tenni az állam, Habsburg-Magyarország és az erdélyi fejedelemség anyagi erőinek jobb felmérésére. Tisztában vagyok vele, hogy a forrásadottságok miatt nagyon nehéz, ha egyáltalán nem reménytelen feladat annak a meghatározása, hogy mennyi bevétel volt a királyi Magyarországnak az adókból, mennyi folyt be ténylegesen a kivetett összegekből, mennyi pénzt folyósítottak Bécsből a magyarországi végvárok fenntartására. Tárgyilagos feleletet kellene, hogy tudjunk adni arra kérdésre: igaz-e, hogy Bécs „kiszípolozta” az országot, vagy ennek az ellenkezője áll-e, hogy ti. a Habsburgok „tartották el” az országot, segítségük nélkül a végvári rendszer ki sem épülhetett, vagy magára hagyva összeomlott volna. Egyáltalán a végvárok XVII. századi életét is pontosabban meg kellene rajzolni, mert annak formái jelentősen eltérnek a XVI. századi viszonyoktól; a végvári katonaság ellátása nagy mértékben „naturalizálódott”, az egyre rosszabbul fizetett várkatonák kénytelenek voltak saját ellátásukra földet, szőlőt művelni, gazdálkodni, állatokkal kupeckedni. Számszerűbben kellene felmérnünk, milyen gazdasági és katonai erőket volt képes mozgósítani a Habsburg királyság, és ezzel szemben mekkora anyagi erők és milyen erejű hadsereg fölött rendelkezett a török. Csak az erőviszonyok behatóbb ismeretében tudunk tárgyilagos képet alkotni az egykorú politikai kérdésekről is: mi írható Bécs halogató, Magyarországot feláldozó, az országot csupán elővédnek tekintő politikájának a számlájára és mennyi volt ebben (volt-e egyáltalán?) a tényleges helyzet felméréséből adódó, indokolt óvatosság? E vizsgálatokba bele kell vonni az egykorú hadviselés anyagi szükségleteit, lehetőségeit és korlátait számbavevő hadtörténeti kutatások már rendelkezésünkre álló eredményeit.

A török által megszállt országrész életével kapcsolatban részben a turkológusok segítségét kell várnunk, részben azonban magyar (és bécsi) források alapján törekednünk kell az alföldi rideg marhatartás méreteinek, az abból származó haszonnak, e hasznból eredő tőkék hovafofordításának megállapítására. A felszabadító háborúkat közvetlenül követő időkben az újonnan visszafoglalt területekről készült összeírások szisztematikus átnézésével, retrospektív módon, ugyancsak további fontos adatokat nyerhetünk a török területek társadalmi, gazdasági viszonyairól. Többek között ilyen összeírásokból is kiderül, hogy a török katonaság — ugyancsak „refeudalizálódva”! — nagy fizetlenségében a magyar végváriakhoz hasonlóan szőlőt művel és műveltet, robotoltat a magyar jobbágyokkal, majorkodik. De a magyarországi török helyőrségek viszonyainak jobb megértéséhez a török birodalom XVII. századi megrendülésének kérdését is behatóbban meg kellene vizsgálni. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a török állam pénzügyi nehézségei, pénzügyi válsága, s katonáinak ebből fakadó fizetlensége, következképp a katonai fegyelem meglazulása ugyanabban az időszakban zajlik le, amelyben egész Európán pénzügyi (és egyéb) válság hullámzik végig. Úgy látszik, a „naturalis formák” felé való eltolódást, a pénzforgalom visszaesését a török birodalom sem tudta elkerülni. — Részletkérdés, de azért fontos volna a hódoltság terület nagyságának hullámozását, változásait pontosan számbavenni. A dicajegyzékek alapján ez is lehetséges, a hódolttatást a különböző évekből faluról falura nyomon tudjuk kísérni.

Az általam vizsgált néhány évtized az erdélyi állam életének legragyogóbb korszaka, Bethlen Gábor uralkodásának ideje. Az egyetemi tankönyv e fejezetének írója, maga is Bethlen-kutató, a témával kapcsolatos eredményeket összegezve, a probléma külpolitikai vonatkozásait széles nemzetközi keretekbe ágyazva tárgyalja Erdély és a Habsburg-ellenes felkelések történetét.

Az osztályerőviszonyoknak a nemesség javára történt nagyarányú eltolódása a XVII. század első évtizedeiben a rendiség felvirágzására vezetett. A század országgyűlési iratainak kiadása, amely munka szintén folyamatban van, a politikai történet jobb megértéséhez alapvetően fontos iratokat fog rendelkezésünkre bocsátani. A korszak megoldhatatlan alapellentmondása azonban már most is világos: Bethlen Gábor egy Hunyadi Mátyás típusú nemzeti monarchia megteremtésére tett kísérletet (Zrínyi Miklós pedig ezt állította követelményként a nemzet elé), a rendek viszont a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok győzelmétől Jagelló-kori anarchiát, rendi előjogaik korlátlan érvényesítését várták. S ha a nemzeti monarchiát a kiemelkedően tehetséges, ténylegesen komoly katonai hatalommal és viszonylag jelentős anyagi forrásokkal rendelkező Bethlen Gábornak sem sikerülhetett megteremtenie részben belső okokból (az ehhez szükséges anyagi—társadalmi előfeltételek hiányában), részben pedig a külpolitikai viszonyok kedvezőtlen fordulata következtében, akkor a XVII. század közepének gazdasági és társadalmi erőviszonyok tekintetében még kedvezőtlenebb körülményei között egyenesen irreálissá vált Zrínyi Miklós követelése saját erőnkől felállítandó nemzeti hadsereg szervezésére (ki fizette volna és miből?), amely nemzeti hadsereg hivatva lett volna mind a törököktől, mind pedig a Habsburgoktól megszabadítani az országot.

„A Habsburg-hatalom pedig mégis az egyetlen közép-európai erőközpont volt, melyre a török eltávolításának feladatából a legnagyobb rész esett”, olvashatjuk a tankönyvben, s azt hiszem, ezzel egyet lehet érteni. Ez a Habsburg-állam viszont relatív ereje, gazdagsága mellett is alapjában szegény, tehetetlen és a magyarokkal szemben szubjektíve rosszindulatú volt. Mindezeket túlmenően azonban látnunk kell, hogy ez a belsőleg gyenge és súlyos külpolitikai problémákkal is küszködő Habsburg-hatalom a török kiűzését egyelőre nem tudta megoldani. A birodalmat sújtó széleskörű válságból ezzel szemben igyekezett minél többet áthárítani a magyar társadalomra — miként a magyar nemesség is próbálta saját válságát a parasztság és polgárság rovására megoldani. Ezek az áthárítási kísérletek azonban végső soron egyikük alapvető bajait sem orvosolták, és végső soron bekövetkezett a magyarországi polgárság, parasztság, majd nemesség, alapjában az egész magyar állam, majd ezen túlmenően, a Habsburg-állam nagyarányú elszegényedése, nagyfokú eladósodása. Egyetlen szerencsénk, hogy a török államon belül ugyanez az elszegényedési, dezorganizálódási folyamat játszódott le, s a század végén külföldi segítséggel és saját erőink végső megfeszítésével (értve ezen a magyarországi parasztság végső adókizsákmányolását és tönkretételét) sikerült a törököt kiűzni az országból.

A beszűkült piaclehetőségek, az általános depresszió korában egymással szoros kapcsolatban álló, de különböző fejlettségű (az iparosodás eltérő fokán álló) társadalmak gazdasági, de ezen túlmenően, politikai érintkezése szükségszerűen magával hozta a fejlettebb társadalomnak a fejletlenebbre irányuló fokozódó nyomását, a válság áthárításának kísérletét. (Így gazdaságilag elég az osztrák iparcikkeknek a magyarországi ipart elorvasztó hatására gondolkunk). Az e kísérletek ellen való védekezés mindenképpen indokolt, jogos, bár egyben elég reménytelen is. E védekezést azonban Magyarországon a legretrográdabb erő, a rendi előjogait féltő nemesség képviselte (csak az képviselhetett), és ilyen erőviszonyok mellett mindazok a kísérletek (Bethlen Gábor) vagy elképzelések (Zrínyi Miklós), amelyek a rendiségen túlmenően az ország egyéb — objektíve gyenge — erőit igyekeztek céljaik érdekében mozgósítani, hosszabb távon megvalósíthatatlanok voltak. Az erős, független nemzeti monarchia esz-

méje nemcsak ebben a különlegesen szerencsétlen évszázadban, hanem egész további történelmünk során évszázadokon át megvalósíthatatlan utópia maradt. Úgy vélem, ez még mindig nem elég világosan áll előttünk, sokszor mintha a jóvátehetetlen is segíteni próbáló nosztalgiával nyúlnánk a kérdésekhez, a „majdnem sikerült”, „kevésen múltott” illúziójával. Az erőviszonyok reálisabb számbavétele megóvhatja a történezt e hamis illúzióktól és a feloldhatatlan ellentmondásaiban tragikus korszak együttérző, de tárgyilagos ábrázolását teszi számára lehetővé.

Az ideológiai, kulturális képet a nacionalizmus-viták újabb eredményeivel, a XVII. századi értelmiségre vonatkozó, folyamatban levő kutatások tanulságaival kell majd kibővíteni. De ezeken túlmenően célszerű volna megvizsgálni az egykorú iskolázást, nemcsak annak szervezetét, hatókörét, hanem azt is, hogy a különböző szintű oktatási intézményekben mi volt a tanításnak, az ott szerezhető ismereteknek a tartalma, tehát milyen világképet szerezhetett (a természettudományos ismeretektől a társadalomnak önmagáról alkotott egykorú képéig) a magasan iskolázott XVII. századi ember. De e „magas kultúra” mellett nem kevésbé fontos az egykorú mértékkel mérve színvonalas és a nem színvonalas, mintegy „ponyva” termékek kiadásának, elterjedésének, hatósugarának a vizsgálata, annak megállapítása, milyen világképe lehetett az ország lakosságának többségét kitevő tanulatlan tömegeknek. A művészettörténet, az anyagi kultúra egykorú muzeális és egyéb emlékeinek felhasználásával a különböző társadalmi osztályok és rétegek életformájának, hétköznapijainak keretének megrajzolását is az eddigieken túlmenően bővíteni és színesíteni kellene.

Az itt felvázolt problémák tömegét (amelyekhez bizonyítással még egyebek is fognak felsorakozni) hosszú évek munkájával tudjuk csak megoldani. Ehhez járul még, hogy a korszak gazdaságtörténeti és politikai kérdéseinek megnyugtató tisztázásához teljesen nélkülözhetetlennek látszik a bécsi levéltárakban való rendszeres és alapos kutatás.

Zimányi Vera